

1.МАЪРУЗА МАТНИ

20-мавзу : Бюджетлараро муносабатлар

1. Бюджет тизими бўғинлари ўртасида бюджетлараро муносабатларнинг зарурлиги, аҳамияти ва бу борадаги бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари.
2. Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари.
3. Бюджетлараро муносабатлар тизимида солиқларни бюджет тизими механизми .

1. Бюджет тизими бўғинлари ўртасида бюджетлараро муносабатларнинг зарурлиги, аҳамияти ва бу борадаги бюджет-солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари

Бозор шароитида иқтисодийни бошқариш ва тартибга солишнинг монетар, пул-кредит, инвестицион, валютавий дастак ва воситалари, бюджет-солиқ сиёсати инструментлари, аҳоли бандлигини таъминлаш усуллари умумий эътироф этилган усуллар бўлиб, улар энг аввало мамлакатдаги макроиқтисодий ҳолатни барқарорлаштиришга қаратилган. Бу усул-воситалардан фойдаланишдаги ўзига хослик ислохотлар амалга оширилаётган даврда у ёки бу мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ҳолат билан боғлиқ. Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар жараёнида юқорида санаб ўтилган дастак ва воситалардан, мамлакат миллий иқтисодийнинг хусусиятлари, анъаналар, таркиб топган ижтимоий манфаатлар устунлиги, кадриятлар тизимининг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланиб келинмоқда. Хусусан, давлат бюджетининг шаклланиши ва ижро этилиши жараёнларини ислох қилиш ҳам бозор тамойилларига асосланган иқтисодийни шакллантиришга қаратилган сиёсатнинг муҳим таркибий ва ажралмас қисми сифатида қаралиши мумкин.

Ривожланишнинг нисбатан қисқа даври ичида бюджет муносабатлари етарли даражада чуқур ислохотлар доирасига тортилди. Бу ислохотларни хронологик жиҳатдан алоҳида-алоҳида босқичларга ажратиш мумкин эди. Лекин бундай босқичларга ажратиш бирмунча шартли характер касб этган бўларди. Чунки бюджет-солиқ сиёсатида юз берган миқдор ўзгаришларнинг янги сифат ўзгаришларига ўтиш даврларини вақт жиҳатдан аниқ белгилаб олиш мушкул. Шунга қарамадан шуни дадил таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасида иқтисодийни ва бюджет муносабатларини ислох қилиш эволюцион йўл билан, босқичма-босқич, ижтимоий ҳаётнинг бошқа тармоқ ва соҳалари билан ўзаро алоқадарликда амалга оширилмоқда. Президентимиз И.Каримов ҳам мамлакат иқтисодийда эришилган натижалар ва “ана шундай ўсиш суръатлари ва юксак макроиқтисодий кўрсаткичлар жамиятимизнинг барча соҳаларини тубдан ислох қилиш ва

янгилаш бўйича амалга оширилган кўп йиллик машаққатли ва мураккаб ишларнинг мантикий натижаси, иқтисодий изчил ва барқарор ривожлантиришнинг амалий намоёни¹ эканлигини алоҳида эътироф этганлар.

Молия-бюджет ислохотларини ўтказиш жараёни, аввало, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига кўпроқ мустақиллик беришни, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда улар ролини ошириш ва шу билан бир вақтда улар молиявий базаларини мустаҳкамлаш, бутунлай янги молия-бюджет ва солиқ механизмини яратиш, бюджетлараро муносабатларни тартибга солиш ва давлат бюджети ижросини таъминлашнинг услубиёти ва тамойилларини аниқлашни ўз ичига олади. Бу жараёнда бюджетлараро муносабатлар тизимини такомиллаштириш масалалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Маълумки, «Бюджет кодекси»да «бюджетлараро муносабатлар» тушунчаси «давлат ҳокимият органлари ўртасидаги «муносабат» сифатида талқин этилган. Ушбу муносабатлар аслида «бюджет жараёнида, бюджетни шакллантириш ва ижро этиш жараёнида турли даражадаги бюджетлар ўртасидаги бюджет маблағларининг ҳаракати билан боғлиқ муносабатлар мажмуидир. Қонундаги бундай талқин давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги барча соҳалардаги ва ҳар қандай муносабатни «бюджетлараро муносабатлар» деб ҳисоблаш мумкин, деган нотўғри хулоса чиқаришга асос бўлиб қолади. Фикримизча, бюджетлараро муносабатларнинг қонунда белгиланган таърифини янада аниқлаштириш, унинг илмий асосланганлигини ошириш лозим.

Бюджетлараро муносабатларнинг бирмунча тўлароқ таърифи рус иқтисодчи олимлари А.М.Бабич ва Л.Н.Павлова томонидан тайёрланган «Финансы» номли дарслигида берилган: «Бюджетлараро муносабатлар давлат ҳокимият органлари, марказий ҳокимият ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасида бюджетларни тузиш ва ижро этиш ҳамда бюджет жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятлар, ваколатларнинг бириктирилиши ва чегараланишига оид муносабатлар мажмуидир».

Ушбу таърифни ҳам етарлича аниқ берилган деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки у мазкур муаммони ҳал этишнинг ҳуқуқий асосларини кўриб чиқиш ва тайёрлаш жараёнидаги муносабатларнинг акс эттиради. Бюджетнинг ижро этилиши давомида маблағларнинг бир бюджет бўғинидан бошқасига ёки бир даражадаги бюджетлар ўртасидаги ҳақиқатдаги ҳаракати ҳақида ушбу таърифда умуман фикр билдирилмаган.

Мазкур таърифнинг бироз аниқроқ ва тўлароқ ифодаси О.Г.Бежаев ишида берилган. Хусусан:

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2007 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль

биринчидан, бу ерда бюджет жараёни боришидаги муносабатларнинг тўлиқ рўйхати келтирилганки, уларни бюджетлараро муносабатлар сифатида туркумлаш мумкин;

иккинчидан, ушбу таърифда бюджетлараро муносабатлар таркибига бир даражадаги ҳокимият органлари ўртасидаги муносабатлар ҳам киритилган. Бундан ташқари мазкур таъриф қуйи бюджет бўғинининг юқори бюджетга ёрдам кўрсатишига ҳам йўл қўяди. Бундай далиллар амалиётимизда кам учрасада, мамлакатимиз солиқ тизимидаги муаммолар ва бюджетни шакллантиришда иштирок этувчи корхоналарнинг амалдаги жойлаштирилишидаги муаммолар бундай ҳолатларни реал воқеликка айлантирмокда.

Бюджетлараро муносабатлар мазмуни ва турли адабиётларда талқин этилиш даражасини таҳлил этиш натижасида шундай хулоса қилиш мумкин: бюджетлараро муносабатлар содир бўлаётган бюджет тизими даражаларига кўра уларни бюджет тизими поғоналари ўртасидаги ва бир даражадаги бюджет бўғинлари ўртасидаги муносабатларга бўлиш мумкин. Демак, “бюджетлараро муносабатлар” тушунчаси, бизнинг фикримизча, қуйидагиларни ўз ичига олмоғи лозим:

- бюджет жараёнида юзага келувчи муносабатларнинг бирмунча тўлиқроқ таркибини;
- давлат ҳокимияти бошқарув органларининг ўзаро (бир даражадаги) муносабатларини;
- қуйи бюджет бўғинларининг республика бюджети билан ўзаро муносабатларини;
- молиявий ёрдамнинг нафақат юқоридан қуйига, балки қуйи бюджетлардан юқори бюджетларга ҳам берилиш ҳолатларини ва ҳоказо.

Булардан келиб чиқиб, бюджетлараро муносабатларнинг иқтисодий воқелик сифатидаги табиатини таҳлил қилиш асосида қуйидагиларни таъкидлаш зарур:

- биринчидан, бюджетлараро муносабатлар - кенг қамровли бюджет сиёсатини марказий ва ҳудудий даражада амалга ошириш жараёнининг ажралмас қисмидир;
- иккинчидан, бюджетлараро муносабатлар бюджет сиёсатининг бошқа йўналишларига нисбатан бирламчи аҳамият касб этади;
- учинчидан, бюджетлараро муносабатлар — нафақат бошқарувнинг турли даражаларидаги ҳокимият органлари ўртасидаги муносабат, балки энг аввало, мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари субъектлари ўртасида марказ орқали шаклланган ва давлат ҳокимиятига унинг аниқ функцияларини ҳудудий даражада бажариш, жамият таракқиёти учун нормал шароитларни яратиш мақсадида берилган барча пул маблағларининг тақсимланиши ва қайта тақсимланиши жараёнидаги муносабатлардир;

• тўртинчидан, ҳудудлардан, жойлардан марказий ҳокимият (республика даражаси)га маблағлар тушиб туришининг таъминланиши ўз навбатида уларга давлат бошқаруви бўйича аниқ вазифалар ва мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилиб олиш ҳуқуқини ҳам беради,

бу ҳолат республика давлат ҳокимиятининг ўз ҳудудлари манфаатида ягона ва самарали бошқарувни таъминлайди. Шу билан бирга, республика бюджетидан маҳаллий бюджетларга маблағларни ажратилиши мамлакатни марказдан бошқаришда маҳаллий бюджетлар зиммасидаги мажбуриятларнинг бажарилиши учун дастак яратади ҳамда ҳудудларда маълум маҳаллийчилик кайфиятлари юзага келишининг объектив асосларини бартараф этади;

- бешинчидан, бюджетлараро муносабатлар - бу мутлақо тенг аҳамиятли тарзда қуйидан юқорига ва юқоридан қуйига ҳаракатланувчи молиявий оқимлардир. Ушбу муносабатларсиз турли даражадаги бюджетларни муваффақиятли шакллантириб бўлмас эди. Шу сабабли ушбу молиявий оқимлар маҳаллий бюджетларни шакллантирувчи таъсирчан омил ҳисобланади.

Шундай қилиб, бюджетлараро муносабатларга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: **«Бюджетлараро муносабатлар - давлат бюджет механизмининг муҳим ажралмас элементи бўлиб, мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилмалари субъектлари ўртасида марказий бошқарувнинг марказдан туриб барча молиявий оқимларни тақсимлаш жараёнини оқилona тартибга солишни таъминлайди ва бундан ташқари, марказий ҳукуматнинг аниқ функцияларини давлат бошқарувининг турли даражаларида ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзаро тақсимлаб олиш орқали бажариш учун давлат бюджетида жамланган пул маблағларининг ушбу субъектлар ўртасида қайта тақсимланишини ўз ичига олувчи муносабатлар йиғиндисидир».**

Давлат бюджетининг маблағлари турли даражадаги бюджетлар ўртасида қуйидаги тарзда қайта тақсимланади:

- умумдавлат солиқлари ва бошқа умумдавлат даромадлари бир қисмининг белгиланган тартибда ўрнатилган меъёрлар асосида турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши асосида;

- юқори бюджетлардан қуйи бюджетларга бюджет субвенциялари ва дотацияларини ажратилиши асосида;

- юқори бюджет бўғинидан қуйи бюджет бўғинларига, шунингдек, қуйи бюджет бўғинларидан юқори бюджет бўғинларига бюджет ижроси жараёнида юзага келувчи ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларнинг йўналтирилиши асосида;

- бюджет ссудаларининг ажратилиши асосида.

Маълумки, республика бюджетидан маҳаллий бюджетларга ажратилган бюджет субвенциялари ва дотациялари “Бюджет кодекси”да Ўзбекистон Республикаси Қонунида белгиланган тартибда амалга оширилади. Бундай ажратмаларнинг миқдори қуйидагиларга боғлиқ:

- ҳудудларнинг молиявий ҳолатига, жумладан, уларнинг ўз даромад базаларининг мустаҳкамлигига;

- ҳудудда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий, экологик, демографик ва бошқа умумдавлат вазифалари ва дастурлари кўламига;

- ҳудудлар бўйича товар (иш, хизмат)лар қийматидаги фарқларга;

- ҳудудлар аҳолисининг сонига;
- ушбу ҳудудда жойлашган ва тегишли бюджетдан маблағ олувчи ташкилотларнинг бюджет ажратмаларига бўлган эҳтиёжига;
- ҳудудлар ўртасидаги молиявий номуносибликни бартараф этиш учун ҳисобга олинмаган бошқа омилларга.

Маҳаллий бюджетлар даромадлари ва харажатларидаги касса тафовути кассадаги нақд пул айланмасига, юқори бюджетлар ссудалари ҳисобига, олдинги даврлардаги фойдаланилмай қолган бюджет маблағлари ҳисобига қопланади.

Бюджетлараро муносабатларни ташкил этиш ва бошқариш тизимида маҳаллий бюджетлар риоя қилиши лозим бўлган чекланишлар муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, маҳаллий бюджетлар бюджет қонунчилигига кўра, баланслашган даромадлар ва харажатлар тизимига эга бўлишлари зарур. Маҳаллий бюджетларнинг ҳақиқатдаги тақчиллигига йўл қўйилмаслиги лозим.

Қонунга мувофиқ, маҳаллий бюджетлар учун қуйидагилар таъқиқланади:

1. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кўзда тутилмаган манбалар ҳисобига ўз бюджетларини тўлдириш ёки мақсадли фондлар ташкил этиш;
2. Бюджет ссудаларидан ташқари бошқа ҳар қандай қарз олишларни амалга ошириш;
3. Бюджет қонунчилигида кўзда тутилган ҳолатлардан ташқари, ўз бюджет харажатларини тасдиқланган ажратмалардан ортиб кетишига йўл қўйиш;
4. Бошқа шахслар фойдасига молиявий кафолатлар ва васийлик хатлари бериш;
5. Юридик ва жисмоний шахсларга бюджет ссудаларини бериш.

Мамлакат бюджет амалиёти тажрибаларини умумлаштириш асосида Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатлар тизимида бюджетлараро трансфертлар тизими самарадорлигини ошириш ва маҳаллий бюджетлар зиммасига юклатилган вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш имкониятларини ёритиш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида 2008йил 1-январдан кучга кирган янги таҳрирдаги Солиқ Кодексининг 23-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси солиқлар тизими қуйидаги таркибга эга бўлиб, унга кейинги йилларда бир қатор ўзгартиришлар ҳам киритилган (1-чизма).

1-чизмадан кўриниб турибдики, ҳозирги кунда Солиқ кодексига мувофиқ, мамлакат солиқ тизими таркибига 6 та умумдавлат (республика) солиқлари ва 6 та маҳаллий солиқлар ва йиғимлар киради.

Бюджет тизими бўғинлари даромадларини шакллантиришига кўра солиқлар умудавлат (республика) ва маҳаллий солиқларга бўлинади. Солиқларнинг бундай гуруҳланиши ҳукумат идораларининг марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳукуматларга бўлиниши асосида келиб чиқади. Ҳар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетига ва уни таъминлайдиган солиқларга эга бўлиши керак.

Республика ҳукумати умумдавлат миқёсида катта вазифаларни - мудофаа, хавфсизликни сақлаш, тартиб интизом инфраструктурасини яратиш, турли ижтимоий хизматларни молиялаштириш, фуқаролар ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш ва бошқа бир қатор йирик вазифаларни бажаради. Шунинг учун унинг бюджети ҳам, солиқлари ҳажми ҳам салмоқли бўлиши шарт. Қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)дан, жисмоний шахслар даромадидан олинган солиқлар республика бюджетига тушади. Умумдавлат солиқларининг муҳим хусусияти шундаки, республика бюджетига тушадиган солиқлардан маҳаллий бюджетлар даромадлилик даражасини тартибга солиб туриш мақсадида ажратмалар ажратилиши мумкин.

Маҳаллий солиқлар маҳаллий ҳукуматлар бажарадиган вазифаларига қараб белгиланиб, уларга доимий ва тўлиқ бириктириб берилади. Маҳаллий ҳукуматлар асосан меҳнаткашларга яқин бўлганлигидан улар ижтимоий масалаларни - маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, шаҳар ва қишлоқлар ободончилиги каби вазифаларни бажаради.

Лекин одатда бу солиқлар ва йиғимлар улар бюджетлари харажатларининг 30-40 фоизини қоплайди, холос. Маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтириш энг долзарб масалалардан биридир. Фақат ўз даромад манбаига тўлиқ эга бўлган маҳаллий ҳукуматгина ўз фаолиятларини тўлиқ амалга ошириши мумкин. Маҳаллий солиқларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар фақат шу ҳудуднинг бюджетига тушади. Улар ҳисобидан бошқа бюджетларга ажратмалар берилмайди.

Бугунги кунда маҳаллий бюджетлар потенциалини мустаҳкамлаш мақсадида қонуний тарзда нафақат маҳаллий солиқ ва тўловларнинг таркибини аниқ белгилаб қўйиш, балки республика аҳамиятидаги давлат солиқларининг маҳаллий бюджетлар даромадларидаги улушлари динамикасини таҳлил қилиш ва янада такомиллаштириш ҳам зарурдир. Ушбу стратегик мақсадга эришиш юзасидан солиқ тизимини такомиллаштиришнинг қуйидаги икки муҳим вазифасининг бажарилишига эришиш керак:

Солиқ тизими жойларда маҳаллий бюджетларнинг ўз солиқ базаларини такомиллаштиришни ва мустаҳкамлашни рағбатлантириши лозим;

1. Маҳаллий бюджетлар даромадлари умумий ҳажмида тартибга солувчи солиқлардан тушумларни ҳам қўшганда ўз даромадлари билан таъминланиш даражаси 70% дан кам бўлмаслиги лозим.

Бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш юзасидан жаҳон амалиёти тасдиқлашча, маҳаллий бюджет бўғинлари ва марказий бюджет ўртасида юқори бюджетдан қуйи бюджет бўғинларига турли ажратмалар қилишга хизмат қилувчи масъул давлат молияси бўғинининг (фондининг) амал қилиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақсаддаги махсус фондларга, жумладан, Россия Федерациясида 1996 йилдан фаолият кўрсатувчи Россия Федерацияси субъектларини қўллаб-қувватлаш Федерал фондини, 1996 йилдан Қозоғистон Республикасида амал қилаётган “Худудларни молиявий қўллаб-қувватлаш Фонди”ни мисол қилиш мумкин. Бугунги кунда

бюджетлараро муносабатлар амалиёти Ўзбекистон Республикасида ҳам республика бюджетидан маҳаллий бюджетларга улар потенциални мустаҳкамлаш мақсадида трансферт тўловлари тизимини такомиллаштиришга зарурият сезилмоқда.

Шу муносабат билан республика бюджетидан ажратиладиган **трансфертлар** (молиявий ёрдамлар) миқдорини аниқлаш услубиётини кўриб чиқиш зарурияти туғилади. Шунини таъкидлаш керакки, бюджет тизимини тартибга солиш мақсадида Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган жон бошига нисбатан даромад ва харажатларни тақсимлашга асосланган ҳолда молиявий ёрдам ҳажмини аниқлаш услубиёти барча талабларга тўлиқ жавоб бермайди ва ҳудудлар маҳаллий бюджетларининг ўз-ўзини таъминлаш воситаси бўла олмайди ҳамда айрим ҳолларда мавжуд нотекис тараққиётга ғов бўла олмайди. Маҳаллий бюджетларга молиявий ёрдамни аниқлаш услубиётининг мазкур камчиликларини ҳисобга олган ҳолда ҳудудларда бюджетлараро муносабатларни такомиллаштириш учун бюджет ресурсларининг тақсимотида ҳар қайси маҳаллий бюджет субъекти ҳақиқатда эга бўлган «иқтисодий потенциал қиймати» ва «ундан фойдаланиш даражаси» ҳисобга олинмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикасида фаол амалга оширилаётган ислохотларнинг ҳозирги босқичида иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, мамлакат бюджет тизимида ҳам сезиларли ўзгаришларни амалга оширишни тақозо этади.

Амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади умумжамиyat тараққиётининг асосини давлатнинг фаол ислохотчилик роли ўрнига келадиган фуқаролик жамияти эгаллашига эришишдан иборат. Бюджетлараро муносабатларни маълум даражада ўзгартириш, кучли давлатчиликдан кучли фуқаролик жамиятига ўтишнинг муҳим омилларидан саналади. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, бундай ўтишнинг универсал модели ҳали ишлаб чиқилмаган. Бюджет тизимини ривожлантириш нуқтаи-назаридан эса, юқори бюджетдан қуйи бюджетларга маблағ ажратишдаги ўзгаришлар мамлакатнинг ихтисослашув даражасига ва олдига қўйган мақсадларига мос равишда амалга оширилади.

Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичи бюджет тизимини эркинлаштириш масаласининг долзарблигини оширмоқда. Мазкур вазифаларни ҳаётга тадбиқ этиш, кўп жихатдан бюджетлараро муносабатларнинг усул ва шакллари янги талқин этишга боғлиқ. Умуман, фикримизча, бозор иқтисодиёти шароитида бюджет тизими муаммолари икки нуқтаи назардан комплекс очиб берилиши лозим:

биринчидан, бюджет тизими бозор иқтисодиётининг муҳим таркибий жихати ҳисобланади ва мос равишда умумтизимли қонуниятлар амал қилиши нуқтаи-назаридан ўрганилиши талаб этилади.

иккинчидан, бюджет тизимининг ички қонуниятлари ўртасида боғлиқлик ҳам мавжуд.

Аксарият етакчи тадқиқотчиларнинг фикрича, давлат бошқаруви тузилмасининг кўп даражалари тизимини ташкил этишнинг асосий

муаммоси - бюджет тизими бўғинлари ўртасида харажат ваколатларини тақсимлашни амалга оширишдир. Давлат хизматларини кўрсатиш соҳасидаги сиёсат, биринчидан, турли маъмурий-худудий тузилмалар ўртасида фарқланиш мавжудлигини инобатга олиши зарур бўлса, иккинчидан, даромадларни қайта тақсимлаш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш соҳасидаги давлат сиёсатининг мақсади – харажат ваколатларини тақсимлаш функцияларини ҳукуматнинг марказий органларига бириктириб қўйишдир.

Хусусан, замонавий иқтисодиётда макроиқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш функциялари максимал даражада марказлаштирилиши зарур, деган ғоя кенг тарқалган. Дунёнинг деярли барча мамлакатларида пул-кредит сиёсатини амалга ошириш ваколати ҳукуматнинг марказий монетар институтларига тегишли эканлиги эътироф этиш ўринли.

Жаҳон амалиётида харажат мажбуриятларини тақсимлашнинг турли моделлари ва уларни молиялаштиришнинг муносиб механизмлари қўлланилади. Бу механизмлар амал қилишини ўрганиш натижалари худудий ва маҳаллий ҳукумат органларининг мустақил даромад манбаларига эгаллиги ва бюджет тизимининг юқори бўғинларидан шартсиз ва аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда бириктирилмаган трансфертларни олиш имкониятининг мавжудлиги, давлат хизматларини кўрсатишда уларнинг етарлича мустақил эканлигини кўрсатади. Аммо давлат хизматларининг шундай турлари ҳам мавжудки, улар барча мамлакатларда худудий ёки маҳаллий даражадаги ҳукуматга бириктирилган. Булар кўпчилик ҳолларда, уй-жой, маиший хўжалик соҳасидаги хизмат кўрсатиш, худудни ободонлаштириш, маҳаллий жамоат транспорти, ёнғиндан ҳимоялаш, жамоат тартибини сақлаш ва бошқа турдаги хизматлардир. Бундан ташқари, давлат бошқарувининг қуйи органларига қуйидаги харажатларни бириктиришнинг мақсадга мувофиқлиги таъкидланади, булар: ижтимоий таъминот, таълим ва соғлиқни сақлаш харажатлари.

Солиқ ваколатлари ҳукуматнинг турли бўғинлари ўртасида тақсимланиши ҳам бюджетлараро муносабатларни ташкил этишда муҳим ўрин эгаллайди. Шунини таъкидлаш жоизки, даромадларнинг давлат ҳокимиятининг турли бўғинлари ўртасида тақсимланиши харажат ваколатларини номарказлаштириш тамойилидан келиб чиқади ҳамда мос равишда, худудий ва маҳаллий ҳукумат органларининг функцияларини (маъмурий-худудий бирликлар аҳолисига тўғридан-тўғри давлат хизматларини кўрсатишни) кенгайтириш орқали амалга оширилади. Бунда ҳукуматнинг турли бўғинлари ўртасида солиқли даромадларнинг маълум турларини тўлиқ бириктириб қўйиш билан муаммо ҳал этилмайди. Аксарият ҳолларда, солиқли даромадларни ва солиқ ваколатларини бириктиришнинг турли схемалари мавжудлиги ва уни тадбиқ этиш муаммонинг ечими бўлиши мумкин.

Солиқ ваколатларини ҳукуматнинг марказий ва маҳаллий органлари ўртасида тақсимлаш муаммосини ҳал қилиш бўйича икки хил ёндошувни кузатиш мумкин: солиқ ваколатини тақсимлашнинг анъанавий моделига

кўра, маҳаллий ҳукумат органларининг ўз (яъни, маълум ҳудуд даражасида тартибга солинадиган) солиқ базаси, худди шу анъанавий модел асосида амалга оширилиши зарур бўлган харажат мажбуриятларидан доимо кичик. Бундай номувофиклик натижасида бюджет тизимида юзага келадиган номуносивбликни **бюджетлараро трансфертлар** ёрдамида тенглаштириш зарурияти пайдо бўлади. Анъанавий таҳлил доирасида таъкидланишича, ҳудудий даражага кўплаб солиқ ваколатларининг берилиши, ҳудудлар ўртасида ресурслар тақсимоотида номуносивбликни кучайтиради. Солиқ ваколатларини самарали тақсимлашнинг асосий мақсади ҳам бундай номуносивбликларни минималлаштириш ҳисобланади. Шунингдек, ушбу ҳолатда, бюджетлараро трансфертларни тартибга солинадиган тизимга катта эътибор қаратилади. Агар мамлакат бўйича солиқ базаси номуносивб тарзда тақсимланган бўлса, унда солиққа тортиш ваколоти марказий ҳукуматга тегишли бўлиши лозим.

Бюджетлараро муносабатларда, нафақат республика бюджетининг маҳаллий бюджетлар билан муносабатлари, балки ҳудудий бюджетларнинг ҳам маҳаллий бюджетлар билан муносабатлари ўртасида юзага чиқадиган муаммолар етарлича ўрганилмаганлиги нимоён бўлади.

Бизнинг фикримизча, асосий эътиборни бюджетлараро муносабатларнинг истиқболдаги асосий анъаналарига қаратиш керак.

Бозор ислоҳотлари умумдавлат иқтисодий ва ижтимоий дастурларини амалга ошириш учун республика миқёсидаги барча даромадларни бирлаштириш ва марказлаштириш, шунингдек уларга мос келувчи солиқ тизимини ислоҳ қилиш заруратини келтириб чиқаради.

Давлат бюджет-солиқ сиёсатининг стратегик вазифаси давлат маблағларини тузилмавий қайта қуришни, иқтисодий мустақилликни ва охир-оқибатда аҳоли фаровонлигининг ошишини таъминлаш учун ривожланаётган бозор иқтисодиёти ва унинг инфратузилмасига мақсадли таъсир кўрсатишга йўналтиришдан иборат. Бу ерда **бюджет-солиқ сиёсати** деганда давлатнинг бюджет даромадларини оптимал шакллантириш ва давлат харажатларини рационализация қилиш учун солиқ олишни такомиллаштириш соҳасидаги сиёсати тушунилади. Айни пайтда, бюджет-солиқ сиёсати ишлаб чиқаришни ўстиришга ва унинг самарадорлигини оширишга, солиққа тортиладиган базани кенгайтириш мақсадида ҳуқуқий ва жисмоний шахслар даромадларини кўпайтиришга қаратилган бўлиши лозим.

Маълумки, солиқларнинг асосий ижтимоий вазифаси - давлатнинг марказлашган молиявий ресурсларини шакллантиришдан иборат. Солиқлар давлатнинг молиявий манбаи бўлганлигидан солиқ сиёсатини ишлаб чиқиш ҳам давлатнинг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади. Бу сиёсатни ишлаб чиқишнинг ташкилотчиси ва ижодкори ҳам давлатдир. Бунинг учун давлат ўз кўлидаги бутун кучни, идораларни жалб қилиб, уни ишлаб чиқади.

Давлат солиқ сиёсатини ишлаб чиқилаётганда мавжуд солиқларнинг ёки янгидан киритилиши мўлжалланган солиқларнинг моҳияти, аҳамияти, келиб чиқиши ва ривожланиши тарихи чуқур ўрганилиши лозим. Айниқса, янги солиқлар жорий қилинаётганда улар илмий асосланган бўлиши, йирик

амалиётчи мутахассислар ва жамоатчилик ўртасида эркин баҳслашув асосида бир қарорга келиниши муҳимдир.

“Солиқ сиёсатининг вазифаси - бир томондан, бюджет даромадларининг барқарор шаклланишини таъминлашдан, иккинчи томондан - корхоналарни мамлакат учун зарур бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиришдан иборат”². Бу фикрда солиқ сиёсатининг иккиёқлама характери яққол кўриниб турибди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни юқори ўсиш суръатларини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш, аҳолининг реал даромадларини ва истеъмол талабларини оширишда мунтазам равишда солиқ юқини камайтириш чораларининг кенг қўлланилиши ўз натижаларини бермоқда. Айниқса, солиқлар ва тўловларни бир хиллаштиришга катта эътибор қаратилиши солиққа тортиш механизмларининг ошқоралигига, солиқларни ҳисоблаш ва тўлашга оид корхоналар фаолиятини соддалаштиришга, шунингдек, солиқ мажбуриятларининг бажарилишини самарали назорат қилишга ёрдам беради³.

Айни пайтда бу ҳол республикада қўлланиладиган солиқ тизимини халқаро меъёрлар ва андозаларга мувофиқлаштириш зарурати билан изоҳланади.

Жаҳоннинг турли мамлакатларидаги иқтисодий тартибга солиш даражасидаги фарқлар, қўлланилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг йўналиши, муайян мамлакатларнинг геосиёсий жойлашуви ва бошқа омиллардан келиб чиққан ҳолда, улардаги ЯИМга нисбатан солиқ тўловлари даражаси ҳам бир-биридан фарқланади. Умуман солиқ юқи даражаси бўйича дунё мамлакатларини 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) солиққа тортишнинг юқори даражаси – солиқлар салмоғи ЯИМнинг 40 фоизидан ортиқ (масалан, Люксембург, Франция);

2) солиққа тортишнинг ўртача даражаси – солиқлар салмоғи ЯИМнинг 30 фоизидан 40 фоизгача (масалан, Дания, Швеция, Австрия, Германия, Буюк Британия);

3) солиққа тортишнинг ўртачадан пастроқ даражаси – солиқлар салмоғи ЯИМнинг 30 фоизгача (масалан, Хитой, Ҳиндистон, Миср, Малайзия, Жанубий Корея).

Ўзбекистонда солиқ юқи даражаси йилдан-йилга мунтазам равишда пасайиб бормоқда. Агар 1999 йилда ушбу кўрсаткич ЯИМнинг 38,7 фоизини ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб 22,6 фоизга тушди, 2006 йилда эса ЯИМнинг 21,3 фоизини ташкил этди.⁴

Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар, хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш фаоллигини ошириш ва молиявий

² И.А.Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т.: Ўзбекистон буюк келажак сари, 1998, 52-бет.

³ Бекмуродов А.Ш., Фафуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устувор йўналишлар. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2007, 13-бет

⁴ Тухлиев Б., Азизов О. Солиқ юқини камайтириш – иқтисодиётни юксалтириш омили / Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007, 3-6.

барқарорликни таъминлашда пухта ўйланган, биринчи навбатда солиқ юкини камайтиришга қаратилган солиқ сиёсатининг ўтказилиши муҳим аҳамият касб этди.

Республикамизда солиқ тизимини такомиллаштириш жараёнида хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан солиқ юкини изчил камайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунда биринчи навбатда, уларнинг даромадларидан ундириладиган бевосита солиқларнинг салмоғини камайтириш диққат марказда турибди. Бунинг натижасида корхона ихтиёрида қоладиган маблағлар улушининг кўпайиши эвазига унинг айланма маблағлари миқдорини кўпайтириб бориш ва оптимал даражасини сақлаш, ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш мақсадида кўпроқ инвестиция киритиш, ходимлар меҳнатини янада рағбатлантириш имкони пайдо бўлади.

2. Ўзбекистон Республикасида бюджетлараро муносабатларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Давлат бюджетига хос бўлган хусусиятларнинг намоён бўлиши, ундан тақсимлаш ва назорат қуроли сифатида фойдаланиш фақат инсон фаолияти жараёнидагина мумкин бўлади. Бу бюджет механизмида ўз аксини топади. бюджет механизми давлат бюджет сиёсатини амалга оширишнинг қурол ва воситалари йиғиндиси бўлиб, давлат томонидан ташкил этилади ва бюджет муносабатларини давлат олдида турган ижтимоий-иқтисодий вазифаларни бажаришга йўналтиришга хизмат қилади.

Маълумки, иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мос ҳуқуқий базага таяниши лозим. Шу сабабли янги қонунлар туркумини ишлаб чиқиш зарурияти туфайли Ўзбекистонда иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қатор қонунлар қабул қилинди. Бундай қонунлар аввалги «марказлаштирилган режали тизим руҳи билан суғорилган», ҳаддан ташқари мафқуралаштирилган, халқаро меъёрлар ва қоидаларнинг талабларини инкор этувчи совет даври қонунларининг ўрнига келди ва ёш мустақил давлатимизнинг ҳуқуқий демократик йўлдан оғишмай равнақ топиши учун хизмат қила бошлади.

Шунингдек, ушбу Қонунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти органлари ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларининг, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги ваколатлари тегишли моддаларда (6-,7-,8-моддалар) белгилаб берилган. Бунга кўра, Ўзбекистон Республикаси **Вазирлар Маҳкамаси** бюджет тизимининг умумий бошқарувини амалга оширади, яъни:

- давлат бюджети лойиҳаси ишлаб чиқилишини ташкил этади ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этади;
- давлат бюджетининг ижросини ташкил этади;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштиради ва назорат қилади;
- давлат мақсадли жамғармалари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилайди;
- давлат бюджетни ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари:

- тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни қабул қилади, шунингдек уларнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тасдиқлайди;
- маҳаллий бюджетга тушадиган маҳаллий солиқлар, йиғимлар ва тўловлар миқдорларини ҳамда улар бўйича имтиёزلарни белгилайди;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетни ва маҳаллий бюджетлар лойиҳаларини тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари қабул қилиши учун тақдим этади ҳамда уларнинг ижроси тўғрисида ҳисоботлар тузади;
- бюджетга тушумлар тўлиқ ва ўз вақтида тушиши ҳамда бюджет маблағларидан белгиланган мақсадда фойдаланилиши устидан назоратни ташкил этади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги бевосита бюджет тизимини бошқаришни амалга ошириб, бюджет муноабатларини оператив бошқариш органи ҳисобланади ва Қонунга мувофиқ, қуйидаги ваколатларни амалга оширади:

- Давлат бюджетни лойиҳасини тайёрлайди;
- Давлат бюджетни маблағларининг тушуми ва сарфи тартибини белгилайди ҳамда улар устидан назоратни амалга оширади;
- республика бюджетни харажатларини амалга оширади;
- бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини рўйхатдан ўтказиши;
- бюджет маблағлари олувчиларнинг Давлат бюджетни маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек умуммажбурий тусдаги бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга оширади.

Бундан ташқари, Қонунда давлат бюджетининг даромад ва харажатлари таркиби, республика ва маҳаллий бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари таркиби ва уларнинг бюджет бўғинлари ўртасида тақсимлаш тартиблари, бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбалари, давлатнинг

бюджетдан ташқари мақсадли фондлари, уларни ташкил қилиш ва улар маблағларидан фойдаланиш тартиби кабилар Қонуннинг тегишли моддаларида белгилаб берилган.

Бюджет тизимини бошқаришда юқори ва қуйи бюджетлар ўртасидаги муносабатларни ташкил қилиш ва тартибга солиш муҳим аҳамиятга эга. Бу муносабатларни қонун билан тартибга солиш мақадида “Бюджет кодекси” да даромадларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида қайта тақсимлаш йўллари, қайси даромадларни қайси бюджет бўғинига тушиши, қайси харажатлар қайси бюджетдан амалга оширилиши белгилаб берилди. Жумладан, Қонуннинг **21-моддасига** мувофиқ, давлат бюджети маблағлари турли даражадаги бюджетлар ўртасида қуйидаги йўллар билан қайта тақсимланади:

- юқори бюджетлардан қуйи бюджетларга бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари бериш;
- бюджет ижроси жараёнида пайдо бўлган ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни юқори бюджетдан қуйи бюджетга, шунингдек қуйи бюджетдан юқори бюджетга йўналтириш;
- бюджет ссудалари ажратиш.

Республика бюджетидан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларига қабул қилинган Давлат бюджети доирасида ажратилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларидан бюджет дотациялари ва бюджет субвенциялари туманлар ва шаҳарлар бюджетларига тегишли қабул қилинган бюджетлар доирасида ажратилади.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетларда даромадлар ва харажатлар ўртасида пайдо бўладиган вақтинчалик узилиш айланма касса маблағи меъёри ҳисобига, юқори бюджетлардан бериладиган бюджет ссудалари, фойдаланилмаган бюджет маблағлари қолдиқлари ҳисобига қопланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетларида назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин.

“Бюджет кодекси”да муносабатларини тартибга солишда муҳим қонуний асос бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, **бюджет жараёни** – давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш, ижро этиш, ижроси юзасидан ҳисоботларни тайёрлаш, кўриб чиқиш ва тасдиқлаш, шунингдек, бюджет тизими таркибига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган жараёнидир. Қонунда бюджет жараёнини тартибга солиш қонун-қоидалари, бюджет лойиҳасини тайёрлаш муддатлари, унинг лойиҳасини тузувчи органларнинг вазифалари, лойиҳани кўриб чиқиш ва

тасдиқлаш тартиби, шунингдек, бюджет ижроси ва унинг ижро этилишини назорат қилиш билан боғлиқ масалалар ўзининг қонуний асосини топган.

Шуни таъкидлаш керакки, 2004 йил 26 августда «Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида»ги ЎзР Қонуни қабул қилинди. Мазкур Қонун бюджет тизимини бошқариш, бюджет ижросини амалга оширишнинг принципал жиҳатдан янги тизимининг шаклланишига асос солди. Қонунга мувофиқ, “Давлат бюджетининг ғазна ижроси Давлат бюджетининг барча даромадларини ягона ғазна ҳисобварағига киритишдан, шунингдек давлат бюджетининг харажатларини шу ҳисобварақдан тўлашдан иборат” (Қонуннинг 4-моддаси). Ғазначилик тизими Молия вазирлиги қошидаги Ғазначилик Департаменти ва унинг ҳудудий бўлинмаларидан иборат. Ғазначиликнинг асосий вазифалари Қонуннинг 7-моддасида белгилаб кўйилган, улар қуйидагилардан иборат:

- давлат бюджетининг касса ижросини амалга ошириш;
- давлат бюджети маблағларининг тушуми ва сарфи устидан назоратни амалга ошириш;
- давлат бюджети маблағларини бошқариш;
- давлат бюджетида маблағлари назарда тутилган юридик ва жисмоний шахслар номидан ва уларнинг топшириғига биноан тўловларни амалга ошириш;
- бюджет ташкилотларининг товар етказиб бериш (ишлар бажариш, хизмат кўрсатиш) учун тузадиган шартномаларини, шунингдек, буюртмачиларнинг давлат бюджети маблағлари ҳисобидан капитал қурилиш учун тузадиган шартномаларини рўйхатга олиш;
- давлат бюджети ғазна ижросининг бухгалтерия ҳисобини юритиш;
- давлат бюджети ижросининг қандай бораётганлиги тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси давлат ички ва ташқи қарзларга хизмат кўрсатиш, давлат кафолатларини бажариш кабилар.

Ҳозирги кунда республикада бюджет тизимида ғазначилик тизимини тадбиқ этиш бўйича бир қанча амалий ишлар қилинмоқда. Албатта, ғазначилик фаолиятини иқтисодиётга тадбиқ этиш молия тизимининг барча жабҳаларида ўзига хос ўзгаришларни тақозо этади. Бу асосан, ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар ҳолати, ташкилий-услубий ва ахборот технологиялари жараёнларини қамраб олмоғи керак.

Мазкур параграфда баён этилган фикрларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, бюджет муносабатларини амалга оширишнинг қонуний-ҳуқуқий асосларини қуйидагилар ташкил қилади.

- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси;
- Ўзбекистон Республикасининг «Бюджет кодекси»;
- “Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси”;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳар молиявий йил учун қабул қилинадиган “Ўзбекистон Республикасининг давлат бюджети тўғрисида”ги Қонуни;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳар молиявий йил учун қабул қилинадиган “Ўзбекистон Республикаси асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори;

- Бошқа қонуний-ҳуқуқий ҳужжатлар.

Бюджет муносабатларини амалга оширишнинг ташкилий асосларини мамлакатда бюджет сиёсатини ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш, бошқарув ва назоратини олиб боришга масъул бўлган умумдавлат ва махсус бошқарув ва назорат органлари ташкил этади. Уларга қуйидаги органлар киради:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси
- Президент девони
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги
- Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитаси
- Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки
- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги республика

Ғазначилиги ҳамда унинг ҳудудий бўлинмалари ва бошқалар.

Бу органларнинг бюджет муносабатларини ташкил қилиш, бошқариш ва назорат қилиш борасидаги, бюджетлараро муносабатларни тартибга солиш, бюджет жараёнини бошқариш ва тартибга солиш борасидаги вазифалари, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари уларнинг низомларида, бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Бугунги кундаги долзарб масалалардан бири эса бу органлар фаолиятини мувофиқлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш ва бюджет муносабатларини ташкил қилишнинг иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг тараққиётини таъминловчи самарали механизмларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этишдан иборат

3. Бюджетлараро муносабатлар тизимида солиқларни бюджет тизими механизми

Маълумки, маҳаллий бюджетларнинг бош бўғини – вилоятлар бюджетлари бўлиб, улар бюджет тизимида оралик ўринни эгаллайди, яъни бир томондан, улар мустақил бюджетлар сифатида ўз даромад манбалари ва харажат йўналишларига эга, иккинчи томондан, вилоят бюджетлари республика бюджетидан молиявий ёрдам олиб, ўзларига тегишли қуйи бюджетларга молиявий ёрдам кўрсатадилар. Бунинг сабаби шуки, мамлакатнинг барча минтақалари бир хилдаги молиявий потенциалга эга эмас, айрим вилоят, шаҳар ва туманларда ишлаб чиқариш марказлашган, йирик ишлаб чиқариш корхоналари, хизмат кўрсатиш ташкилотлари юқори даражада тўпланган бўлса, бошқа бир ҳудудлар асосан қишлоқ хўжалик ерлари, яйловлар, тоғликлар билан банд, ёки асосан аҳоли яшаш пунктлари мужассамлашган. Шу сабабли барча маҳаллий бюджетларнинг даромад ва харажатлари таркиби қонун билан аниқ белгилаб қўйилган бўлсада, бир маҳаллий бюджетнинг даромадлари таркиби ва тузилиши бошқасиникидан

фарқ қилади. Айрим қуйи бюджетлар ўз ижтимоий харажатларини молиялаштиришда тўлиқ юқори бюджетларга қарамдирлар.

Маълумки, бюджет даромадларини шакллантиришда солиқли даромадларнинг аҳамияти катта. Ўзбекистон Республикасининг унитар давлат тузуми мамлакат солиқ тизимида 2 турдаги солиқларнинг мавжудлигини белгилаб берди. Бюджет тизими бўғинлари даромадларини шакллантиришига кўра солиқларнинг **умудавлат (республика) ва маҳаллий солиқларга** бўлиниши ҳукумат идораларининг марказий ҳукумат ва маҳаллий ҳукуматларга бўлиниши асосида келиб чиқади. Ҳар бир ҳокимият идоралари ўзларининг бажарадиган муҳим вазифаларидан келиб чиқиб, ўз бюджетига ва уни таъминлайдиган солиқларга эга бўлиши керак. Республика ҳукумати умумдавлат миқёсида катта вазифаларни - мудофаа, хавфсизликни сақлаш, тартиб интизом инфраструктурасини яратиш, турли ижтимоий хизматларни молиялаштириш, фуқаролар ижтимоий ҳимоясини ташкил этиш ва бошқа бир қатор йирик вазифаларни бажаради. Шунинг учун унинг бюджети ҳам, солиқлари ҳам салмоқли бўлиши шарт. Қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)дан, жисмоний шахслар даромадидан олинган солиқлар республика бюджетига тушади. **Умумдавлат солиқларининг** муҳим хусусияти шундаки, республика бюджетига тушадиган солиқлардан маҳаллий бюджетлар даромадлилик даражасини тартибга солиб туриш мақсадида ажратмалар ажратилиши мумкин. Умумдавлат солиқларининг айримлари (масалан, сув ресурслари учун солиқ, ер остидан фойдаланганлик солиғи, божхона божлари ва ш.к.) маҳаллий бюджетларнинг даромад базаларини мустаҳкамлаш мақсадида маҳаллий бюджет даромадларига тўлиқ ҳажмда бириктириб қўйилади. Борди-ю, умумдавлат даромадларидан ажратмалар эвазига ҳамда бошқа умумдавлат солиқларининг тўлиқ бириктириб берилиши эвазига ҳам маҳаллий бюджетларнинг харажатлари қопланмаса, у ҳолда бюджетлараро муносабатларнинг шакллари бўлган субвенция ёки дотациялаш механизмлари қўлланилади.

Маҳаллий солиқлар маҳаллий ҳукуматлар бажарадиган вазифаларига қараб белгиланиб, уларга доимий ва тўлиқ бириктириб берилади. Маҳаллий ҳукуматлар асосан меҳнаткашларга яқин бўлганлигидан улар ижтимоий масалаларни - маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, шаҳар ва қишлоқлар ободончилиги каби вазифаларни бажаради. Лекин одатда бу солиқлар ва йиғимлар улар бюджетлари харажатларининг 30-40 фоизини қоплайди, холос. Маҳаллий бюджетлар даромадларини кўпайтириш энг долзарб масалалардан биридир. Фақат ўз даромад манбаига тўлиқ эга бўлган маҳаллий ҳукуматгина ўз фаолиятларини тўлиқ амалга ошириши мумкин. Маҳаллий солиқларнинг муҳим хусусияти шундаки, улар фақат шу ҳудуднинг бюджетига тушади.

Шуни таъкидлаш керакки, маҳаллий бюджетларни шакллантиришда асосан ўз даромадларига таяниш лозим. Лекин Ўзбекистон Республикаси маҳаллий бюджетлари ҳолатини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, маҳаллий бюджетларга тегишли солиқлар ва маҳаллий йиғимларнинг

салмоғи ўртача 35-38 фоизни ташкил қилган. Бундан ташқари, маҳаллий бюджетлар даромадларини мустаҳкамлаш, бюджет бўғинлари орасидаги қарама-қарши молиявий оқимларни қисқартириш ва ортиб бораётган маҳаллий бюджетлар харажатларини маблағ билан таъминлаш мақсадида умумдавлат солиқларидан сув ресурслари учун, ер остидан фойдаланганлик учун солиқлар бўйича тушумлар тўлиқ ҳажмда маҳаллий бюджетларга қолдирилган.

Юқорида биз тартибга солувчи даромадларга таъриф берган эдик. Маҳаллий бюджетларнинг даромадлилик даражасини тартибга солишда умумдавлат солиқлари ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Умумдавлат солиқларига қуйидагилар киради:

- Юридик шахслар даромади (фойдаси)га солиқ.
- Жисмоний шахслар даромадига солиқ.
- Қўшилган қиймат солиғи.
- Акциз солиғи.
- Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ.
- Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ.

Умумдавлат солиқлари ҳар йили қонуний тартибда ўрнатиладиган меъёрлар бўйича тегишли маҳаллий бюджетлар ўртасида тақсимланади.

Юқоридагиларни ҳисобга олиб, шуни таъкидлаш мумкинки, бюджетнинг тартибга солувчи даромадларининг мавжуд бўлиши ва амал қилиши маҳаллий бюджетлар учун ниҳоятда муҳимдир.

Тартибга солинадиган солиқларни турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимлаш муаммоси билан ўтиш даври иқтисодиётига хос барча мамлакатлар дуч келадилар. Бунга сабаб, ҳозирги вақтгача тартибга солинадиган солиқлардан ажратмалар маҳаллий бюджетларнинг харажатларини молиялаш бўйича асосий манба бўлиб қолган. Жаҳон банки³ мутахассисларини баҳолашларича солиқ бўйича тушумларни тақсимлаш амалиёти бюджетлар ўртасидаги муносабатларни самарали тарзда ислоҳ қилишни қийинлаштиради. Бундай ҳолат маҳаллий бюджетларнинг даромадларини шакллантиришни беқарорлиги ва олдиндан билиб бўлмайдиганлиги учун солиқ тусидаги йиғимларни кўпайтиришга, минтақаларда солиқ салоҳиятини кенгайтиришга бўлган қизиқишни пасайтиради.

Шунингдек, бюджет амалиётида умумдавлат аҳамиятидаги солиқлар бўйича бюджет параметрларида кўзда тутилган режаларни ортиғи билан бажарган ҳудудларга ушбу солиқлардан тушум режаларини кейинги давр учун юқори қилиб белгилаш орқали маблағларни республика даражасида марказлаштиришга эришилади, ва охир-оқибат бу маблағлар нисбатан кам бюджет таъминотига эга бўлган ҳудудларга уларнинг даромад ва харажатларини мослаштириш мақсадларида қайта тақсимланади. Бюджет ижроси давомида бюджет кўрсаткичларига кўплаб ўзгартишларнинг киритилиши, иқтисодий салоҳияти юқори ҳудудлардан тушган маблағларни йиғиб олиб, бошқа ҳудудларга берилиши албатта бу ҳудудларнинг даромадлар режаларини бажаришдаги манфаатдорлигини рағбатлантирмай

қўяди ва боқимандалик кайфиятини келтириб чиқаради. Шу билан бирга, маҳаллий солиқлар энг аввало ресурсларнинг тармоқлараро тақсимланишига таъсир қилмаслиги, солиқ юкини бошқа маъмурий бирликларга юкламаслиги керак. Маҳаллий солиқлар етарлича эгилувчан ва давлат харажатлари билан прапорционал равишда ўзгариши керак, яъни бошқариш осон солиқлар бўлиши керак. Булардан ташқари марказий ҳукумат маҳаллий ҳокимият органлари устидан самарали назоратни амалга ошириши, маҳаллий ҳукумат органларини қўллаб-қувватлаш мақсадида уларни бошқариб тура олиши керак. Бундай шароитларнинг бўлмаслиги бюджетлар ижроси назоратини кийинлаштиради ва коррупциянинг кучайишига сабаб бўлади.

Маҳаллий бюджетларнинг даромадларини мустаҳкамлаш hozирги бюджет ислоҳотларининг асосий йўналиши ҳисобланади. Бу борада мулкни, ерни ва табиий ресурсларни солиққа тортиш асосий роль ўйнайди. Кейинги самарали манба бўлиб, жисмоний шахслар даромад солиқларини узок муддатга маҳаллий бюджетларга бириктириб қўйиш ҳисобланади. Солиқ юкини жуда юқори кўтаришнинг иложи йўқлигини назарда тутган ҳолда, маҳаллий бюджет даромадлари таркибида солиқсиз даромадларнинг ҳам ролини оширишга эътибор қаратиш лозим.

Маҳаллий бюджетлар даромадларини мустаҳкамлаш борасида маҳаллий ҳукуматнинг солиқ ундириш ва солиқ базаларини кенгайтиришга бўлган қизиқишларини рағбатлантиришни ошириш, яъни ортикча ундирилган солиқларнинг маҳаллий бюджетларга тушадиган қисмини оширишни йўлга қўйиш яхши самара беради.

НАЗОРАТ УЧУН САВОЛЛАР

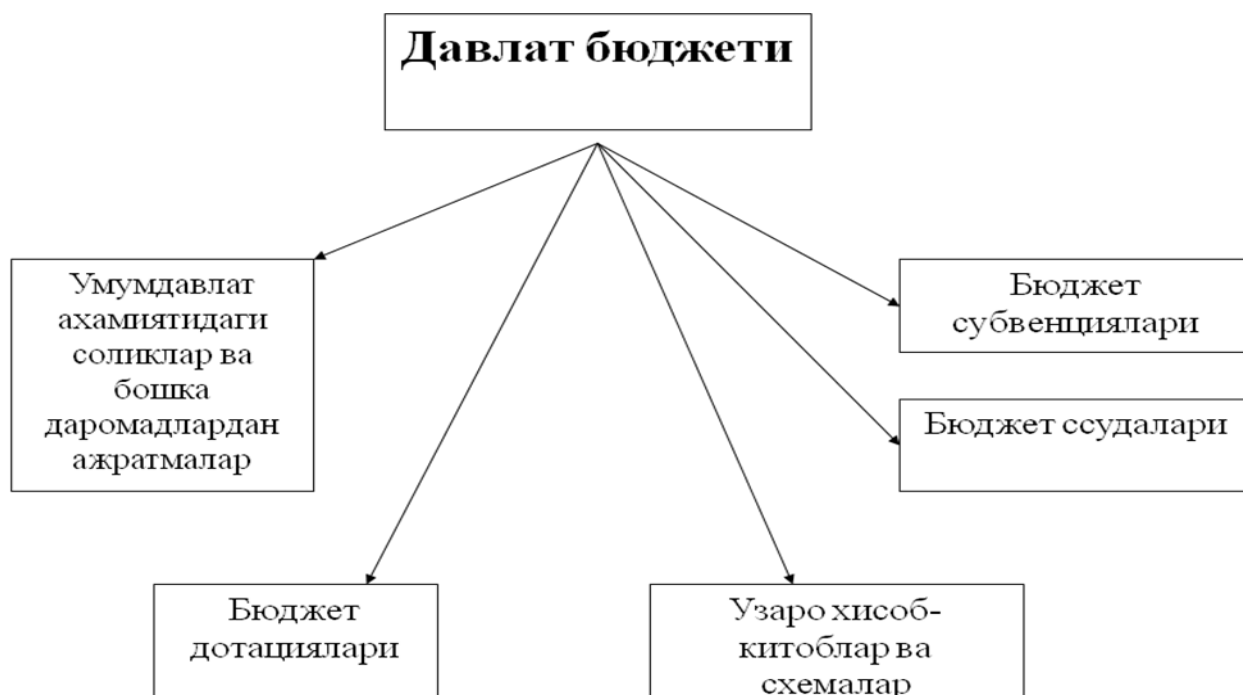
1. Бюджет тузилмаси, бюджет тизими ва бюджетлараро муносабатлар тушунчаларининг ўзаро алоқасини тушунтириб беринг.
2. Бюджет тузилишини ташкил этишга қайси омиллар таъсир кўрсатади?
3. Бюджет тузилиши моделларига тавсиф беринг.
4. Бюджет тизими тузилиши типининг қайси омилларга боғлиқлигига изоҳ беринг.
5. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимига тавсиф беринг.
6. Ўзбекистон Республикаси бюджет тизимини тузиш принципларини айтинг ва уларнинг моҳиятини тушунтириб беринг.
7. Ўзбекистон бюджет тизимининг ҳуқуқий базасига тавсиф беринг.
8. Ўзбекистон бюджет тизимининг даражаларига тавсиф беринг.
9. Ўзбекистон бюджет тизимининг хусусиятларини айтинг.
10. Вилоятлар, туманлар, шаҳарлар бюджетлари ҳамда республика бюджетини режалаштириш босқичида бюджетлараро муносабатларнинг хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
11. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳар бюджетлари даромадлари ва харажатларининг баланслилигига қандай қилиб эришилади?
12. Қайси ҳолларда ва қандай мақсадларга юқори турувчи бюджетлар қуйи турувчи бюджетларга дотациялар ажратади?
13. Қайси ҳолларда ва қандай мақсадларга юқори турувчи бюджетлар қуйи турувчи бюджетларга субвенциялар ажратади?
14. Қайси ҳолларда ва қандай мақсадларга юқори турувчи бюджетлар қуйи турувчи бюджетларга ссудалар ажратади?
15. Ўтказиладиган даромадлар нима?
16. Ўзаро ҳисоб-китоблар қайси ҳолларда юзага келади?
17. Ўзбекистонда маҳаллий бюджетларни баланслаш манбаларини айтинг.
18. Маҳаллий бюджетларга кўрсатиладиган молиявий ёрдам турларига тавсиф беринг.
19. Ўзбекистонда умумдавлат солиқларининг қайсилари тартибга солувчи солиқлар ҳисобланади?

2.ТАРҚАТМА МАТЕРИАЛ

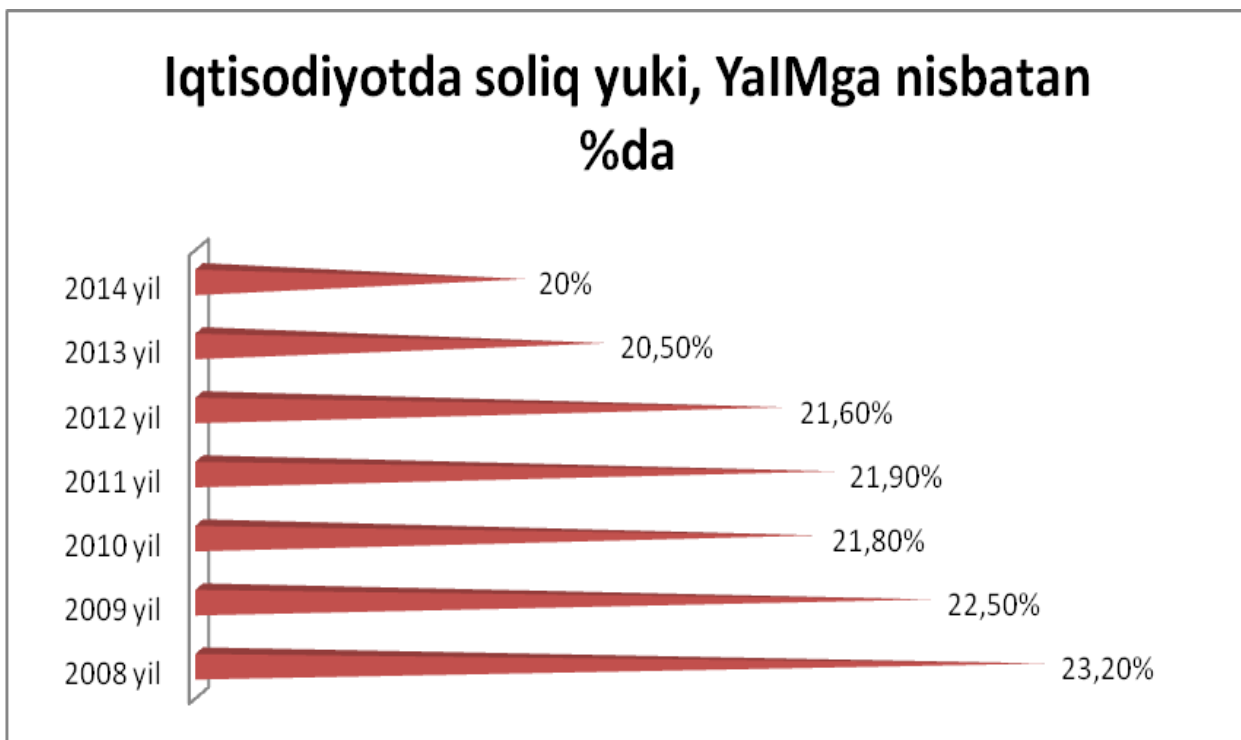
Бюджетлараро ўзаро муносабатлар

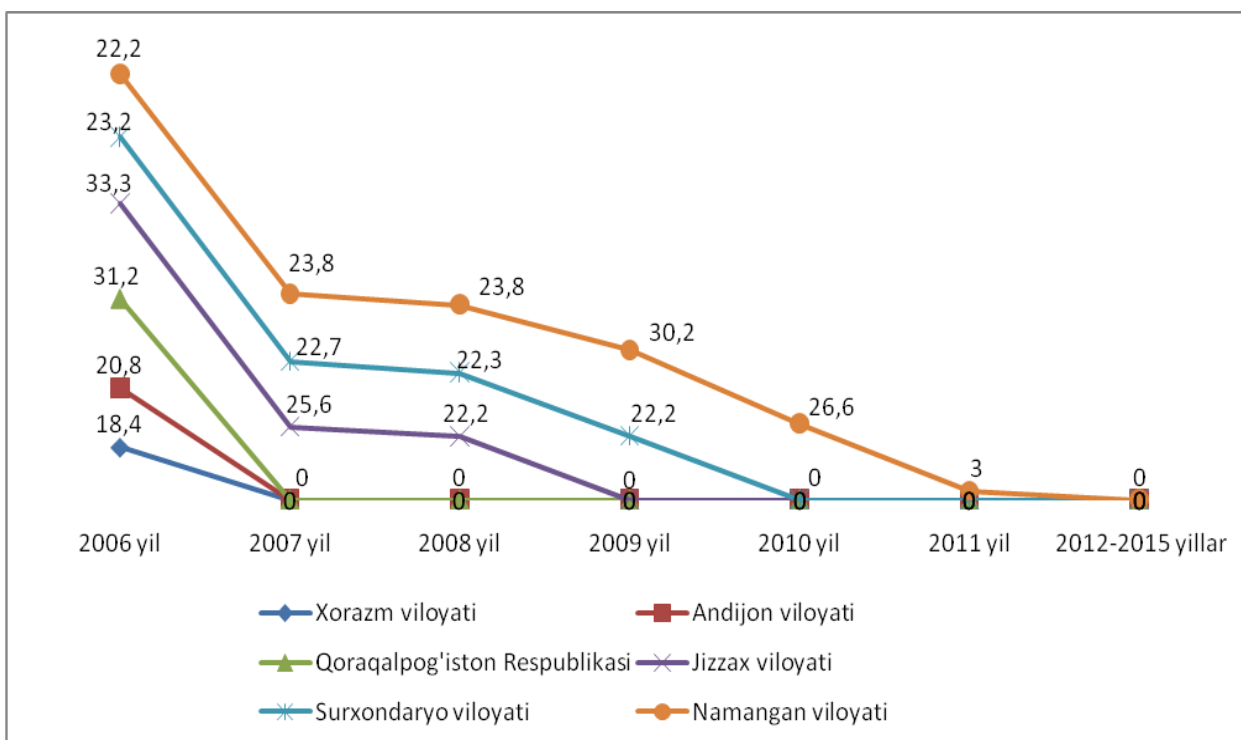
Давлат бюджети маблағларининг турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши

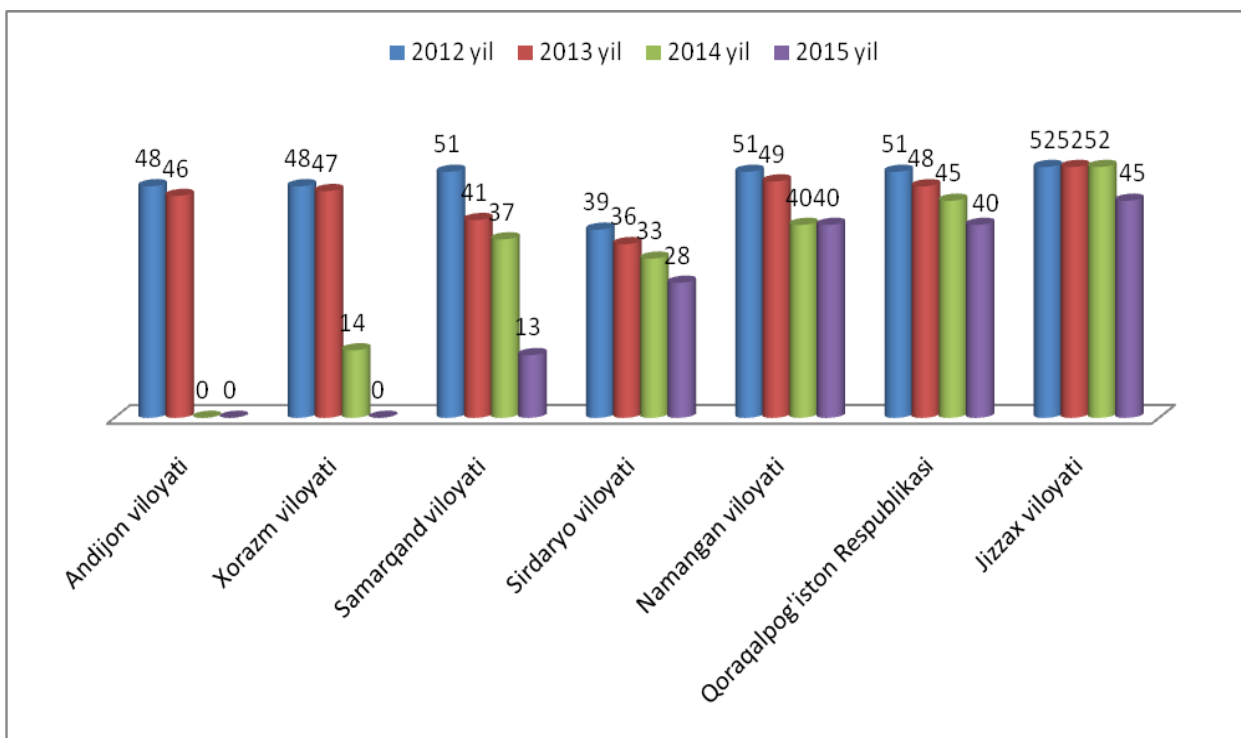
Иқтисодийотда солиқ юки

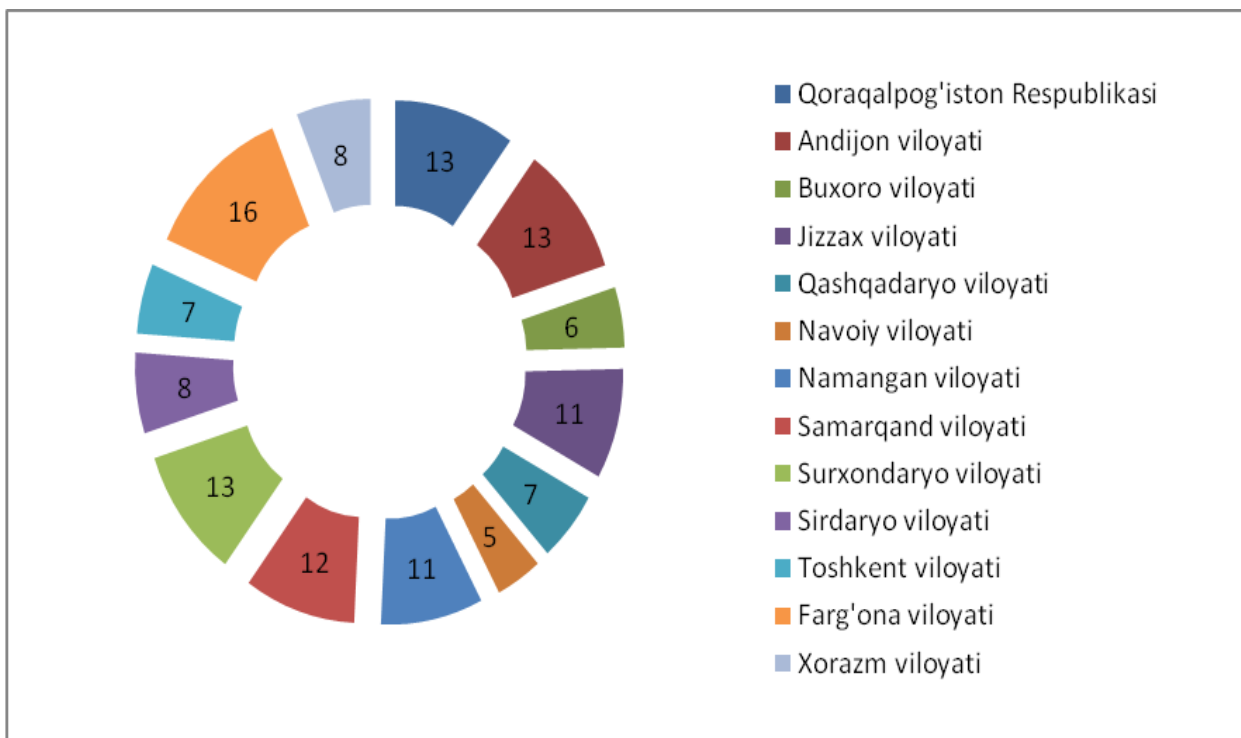
Қорқалпоғистон Республикаси ва вилоят бюджетлари даромадлари таркибида дотацияларнинг улуши (% да)

Қорқалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳар ва вилоят бюджетлари даромадлари таркибида субвенцияларнинг улуши (% да)

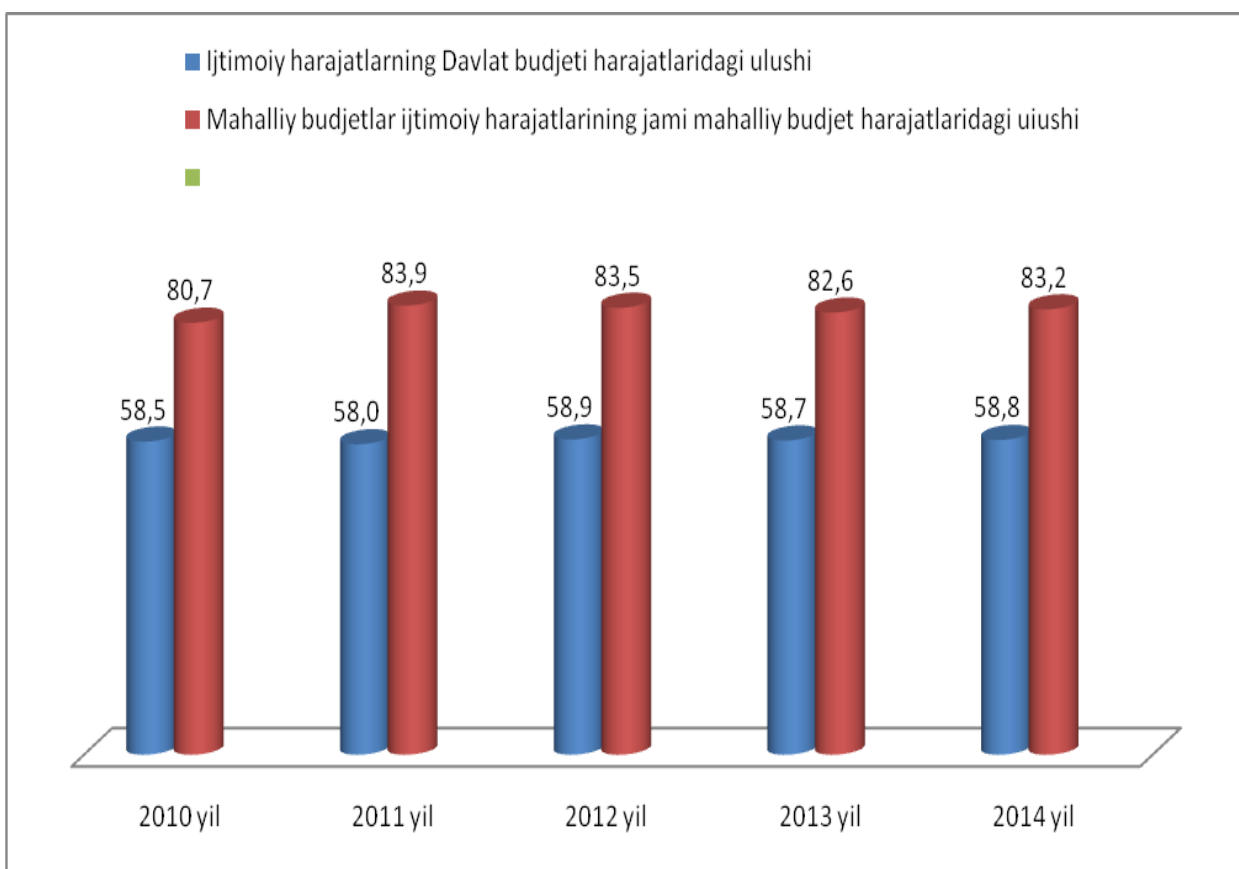
2015 йилда юқори бюджетдан субвенция олувчи туман(шаҳарлар) тўғрисида маълумот

**Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда солиқларнинг
тутган ўрни**

Кўрсаткичлар	2013 йил		2014 йил		2015 йил	
	млн. сўм	жами %да	млн. сўм	жами, %да	млн. сўм	жами нис- н, %да
Давлат мақсадли жамғармалар даромадларисиз - жами	25104900,0	100	30160800,0	100	36184900,0	100
Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик ва жисмоний шахслардан олинадиган қатъий солиқ	342100,0	1,3	505000,0	1,7	617000,0	1,7
Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи	659900,0	2,6	767800,0	2,5	743500,0	2,1
Транспорт воситаларига бензин, дизел ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ	582500,0	2,3	847100,0	2,8	1281700,0	3,5
Мол-мулк солиғи	831400,0	3,3	1135000,0	3,8	1716700,0	4,7
Ер солиғи	646300,0	2,6	665200,0	2,2	929600,0	2,6
Ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ	2180100,0	8,7	2595800,0	8,6	2931800,0	8,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	97700,0	0,4	125400,0	0,4	163700,0	0,5

2010-2014 йилларда маҳаллий бюджет ижтимоий соҳа харажатларининг умумий ижтимоий харажатлардаги улуши динамикаси, % да

3.АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛ

1-топширик

1. Бюджетлараро муносабатларнинг иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Бюджетлараро муносабатлар кўра маҳаллий бюджетларга қандай фаолиятга рухсат етилмайди?	қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган манбалар ҳисобига жамғармалар ташкил етишга	Бюджет ссудаси жалб етишга	бюджетдан ажратилмаган тасдиқланган маблағдан ортиқроқ маблағ сарфлашга	Барча жавоблар тўғри
Юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд Республика бюджетидан резидент юридик шахсга ёки чет ел давлатига қайтариш шarti билан ажратилмаган маблағ нима деб юритилади?	Бюджет ссудаси	Бюджет дотацияси	Бюджет субвенцияси	Бюджет трансферти
Бюджетдан юридик ёки жисмоний шахсга бевосита ёхуд ваколатли орган орқали ажратилмаган қайтарилмайдиган пул маблағлари нима деб юритилади?	Бюджет трансферти	Бюджет субвенцияси	Бюджет дотацияси	Бюджет сўрови
Бюджет таснифи бўйича тушумларни шакллантириш ва бюджетдан маблағ ажратиш тўғрисидаги талабнома нима деб юритилади?	Бюджет ссудаси	Бюджет сўрови	Бюджет дотацияси	Бюджет профицити
Бюджетлараро муносабатлар кўра маҳаллий бюджетларга қандай фаолиятга рухсат етилмайди?	қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган манбалар ҳисобига жамғармалар ташкил етишга	Бюджет ссудаси жалб етишга	бюджетдан ажратилмаган тасдиқланган маблағдан ортиқроқ маблағ сарфлашга	Барча жавоблар тўғри

3. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).
4. Шу сўзлар асосида крассворч (сканворд, чайнворд) тузинг.
5. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:
Бюджетлараро трансфертлар –

2-топширик

1. Бюджетлараро солиқлар тақсимланишининг иқтисодий моҳиятини тушунтириб беринг.
2. Мавзуга оид тестни ечинг

Маҳаллий бюджетларнинг тартибга солувчи даромадлари нима?	Солиқ даромадлари ва тушумлар	Режалаштирилганга нисбатан ортиқча тушган даромадлар	Қуйи бюджетларга уларнинг номутаносиблиги ни таъминлаш мақсадида ажратилган даромадлар	Бюджет ссудалари ва бюджет дотациялари
Маҳаллий бюджетнинг таркибига бевосита қайси бюджет кирмайди?	Туман бюджети	Республика бюджети	Вилоят бюджети	Шаҳар бюджети
Маҳаллий бюджетнинг тартибга солувчи даромадлари нима?	Қуйи бюджетларга уларнинг номутаносиблиги ни таъминлаш мақсадида ажратилган даромадлар	Солиқ даромадлари ва тушумлар	Тўғри (бевосита) ва егри (билвосита) солиқлар	Режалаштирилганга нисбатан ортиқча тушган даромадлар
Қуйида келтирилган харажат гуруҳларидан қайси бири маҳаллий бюджетларнинг харажатлари ҳисобланади?	Мудофаа харажатлари	Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш харажатлари	Давлат захираларини вужудга келтириш билан боғлиқ харажатлар	Давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича харажатлар
Таълим ташкилотларида педагогик ходимлар иш ҳақиға кўшимчалар қайси кўрсаткичга нисбатан фоизларда аниқланади?	Лавозим окладига нисбатан	Минимал иш ҳақиға нисбатан	Қатъий суммаларга нисбатан	Белгиланган фоизларда
Қуйидагилардан қайси бири маҳаллий бюджетининг даромадлари таркибига киради?	Қўшилган қиймат солиғи	Мол-мулк солиғи	Акциз солиғи	Юридик шахслар даромад (фойда) солиғи

3. Саволга берилган жавоб асосида мавзуга оид таянч сўз ибораларни ёзинг (камида 10 та).
4. Шу сўзлар асосида крассворч (сканворд, чайнворд) тузинг.
5. Қуйидаги сўзнинг таърифини келтиринг:
Маҳаллий бюджетга қўйилган чекловлар –

4.ГЛОССАРИЙ

20-мавзу. Бюджет лараро муносабатлар

Бюджет харажатлари (Budget expenditures, Бюджетные расходы) - Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Бюджет (Budget, Бюджет) - Бюджет тушунчаси, унинг ижтимоий-иқтисодий мазмуни ва вазифаси деганда шуни англамоғи лозимки, давлат ўз вазифаларини бажариш жараёнида бир қатор харажатлар қилиши зарур. Бу харажатлар, энг аввало, мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш учун турли тармоқларга инвестиция қилиш учун мўлжалланган, аҳолининг турмуш даражасини кўтаришга мўлжалланган ижтимоий вазифаларни бажаришга ажратилган, давлатни бошқариш, мудофани таъминлаш каби аниқ мақсадларга қаратилган, режалаштирилган харажатлардан иборат бўлади. Бу умумдавлат харажатлари бюджет орқали молиялаштирилади.

Маҳаллий бюджет (The local budget, Местный бюджет) “Маҳаллий бюджетлар – давлат бюджетининг тегишили вилоят, туман, шаҳар пул маблағларини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади”.

Маҳаллий бюджет маҳаллий ҳукумат органларининг фаолият кўрсатишларида молиявий манба бўлиш билан бирга, ишлаб чиқариш якуний натижаларини аҳолига етказишнинг асосий йўналишини белгилаб берувчи воситадир. Маҳаллий бюджет орқали ижтимоий истеъмол фондлари аҳолининг айрим гуруҳлари ўртасида тақсимланади.

Дотация (Dotation, Дотация) - Бюджет тизими бюджетларига уларнинг ўз даромадлари етишмаган тақдирда даромадлар билан харажатлар ўртасидаги фарқни қоплаш учун қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Субвенция (Subvention, Субвенция) - Муайян мақсадларга сарфлаш шарти билан юқори турувчи бюджетдан қуйи турувчи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Субсидия (Subsidy, Субсидия) - Давлат томонидан аҳоли ёки корхоналарга ўз зарарларини қоплаш ёки бошқа мақсадлар учун қайтарилмаслик шарти билан берилувчи маблағ.

Бюджет даромадлари (Budget revenues, Бюджетные доходы) - Пул маблағлари фондларини шакллантириш жараёнида вужудга келувчи иқтисодий (молиявий) муносабатларни ўзида ифода этадиган, ҳокимият органларининг турли даражалари ихтиёрига келиб тушадиган, давлатнинг

функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлатнинг марказлаштирилган молиявий ресурсларининг бир қисми бюджет даромадлари дейилади.

5. АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: дарслик. – Т.: Ношир, 2011. – 712 б.
2. Финансы: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Маликов Т., Тилабов Н. Молия: тест (савол-жавоблар). –Т.: Академнаср, 2013. – 448 б.
4. Ваҳобов А., Қосимова Г.А. Давлат молиясини бошқариш. – Т.: Иқтисод-молия, 2008 й.
5. Ваҳобов А, Маликов Т. “Молия: умумназарий масалалар” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 316 б.
6. Ваҳобов Д., Ражабов Ш. “Молия” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 200 б.
7. Маликов Т.С. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси, ўқув қўлланма, Т.:2010 й..
8. Маликов Т.С., Ваҳобов Д. Молия: чизмаларда. Ўқув қўлланма, Т.: “Иқтисод-молия”, 2010й .
9. Маликов Т., Жалилов П. Бюджет-солиқ сиёсати, ўқув қўлланма, Т.: 2011 й.
10. Маликов Т., Хайдаров Н., “Давлат бюджети” ўқув қўлланма, Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 84 б.
11. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет даромадлари ва харажатлари” ўқув қўлланма, Тошкент: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007 й., 245 б.
12. Маликов Т., Хайдаров Н., “Бюджет: тизими, тузилмаси, жараёни” ўқув қўлланма, Тошкент “IQTISOD-MOLIYA”, 2008 й., 84 б.
13. Маликов Т. Хайдаров Н. “Молия: умумдавлат молияси” ўқув қўлланма Тошкент, “IQTISOD-MOLIYA”, 2009 й., 556 б.

6. ТАҚДИМОТ МАТЕРИАЛЛАРИ